

ДИМИТЪР ДИМОВ - „ТЮТЮН“

МЕЖДУ КЛАСИЧЕСКАТА ЕПИЧНОСТ И МОДЕРНОТО ПОВЕСТВОВАНИЕ

„Тютюн“ е мащабна многопланова панорама, забележителен художествен анализ на българската действителност от 30-те и началото на 40-те години на XX век. Тук Димов едновременно е традиционен и модерен, епик и психолог, рационален изследовател на националното битие и на поредица строго индивидуални драми. Той разкрива социално-духовната структура на обществото, сложните идейно-емоционални наслоения, онаследени и нови; навлиза във философската същност на идеологическите борби;

художествено обгръща епохата като грандиозна цялост, но въвежда на преден план в произведението ярки портрети на оригинални личности, в чиито интимни съдби рефлектират трусовете, сътресенията, идейните повеи на времето.

Композиционно „Тютюн“ продължава класическата романна епика. Многолинейно и плавно разгърнатият сюжет хронологично следва богатата събитийност. Действието придобива мащабни измерения, пренася се от малкия градец в столицата и на село, от България в Беломорието; обхваща всички обществени прослойки и като исторически сформирани групи, и в сложните взаимоотношения на отделните персонажи - интимни, професионални, политически. Димитър Димов е привлечен от трагичните щрихи в общонационалната и индивидуалната човешка участ. Интригува го екстремната драматичност, от епохалните сблъсъци - „Никотиана“ - работниците, до психологическо-житейските съткновения между отделните герои и на героите сами със себе си. Обикновеният редови човек не представлява особен художествен интерес за писателя. Той предпочита отличаващи се, изключителни личности, впечатляващо надарени в една или друга сфера, способни на съдбовни пристрастия, които от увлечение се превръщат във фатална участ. За Ирина това е любовта към Борис. За Борис - тютюнът (прочел е всичко, публикувано за тютюна). Категорията изключителност играе важна естетическа функция в творчеството на Димитър Димов; присъства в стечението на обстоятелствата, в подбора на човешките характери и съдби. Това привнася специфичен романтичен отблясък дори в критицизма.

Проследявайки житейско-духовния път на персонажите си „мономани“, както ги определят някои литературоведи, белетристът следва една постоянна, повтаряща се траектория - героите постигат целта си, стъпка след стъпка по пътя, осеян с нравствени компромиси, но загубват себе си.

Светът на „Никотиана“ е изобразен през твърде специфичен обектив - в социалния критицизъм се стаява особено съзерцателно любуване. Димитър Димов, както никой друг в нашата белетристика, умее да стилизира изяществото на лукса, магнетизма на парите, а неговите детайлни интериорни картини наподобяват прецизен филмов декор. От кръга на „Никотиана“ са подбрани умни, фини,

изтънчени личности, които подсилват излъчването му. Няма и следа от грубата опростеност, битувала в редица произведения, свързани със същия исторически период. Художествената представа за „Никотиана“ придобива и особено асоциативно внушение - някакъв огромен жив организъм със свой самостоятелен живот, стремежи, безскрупулност, активност. Определенията могат да се подредят твърде многобройни и в двете посоки -плюс и минус. Дори акордите на пианото под пръстите на обречената Мария носят противоречивото излъчване на този свят. Гледан отвън, той е неотразимо привлекателен, в действителност е поле на лични крушения. Повествованието навлиза в сложната двуплановост на живота, в контраста между видимо и невидимо, в скритата сърцевина на явленията и човешката душа. Това поражда дълбоко психологическия и философски нерв на творбата. Всеки един от представителите на „Никотиана“ носи своята драма, индивидуално неповторима или фатално предопределена от извънперсонални исторически причини.

Широкото платно на българската действителност доказва изострен авторов усет за специфично националното. И въпреки това, у Димитър Димов пулсира интелектуален космополитизъм, проявен и в „Поручик Бенц“, и в „Осъдени души“. Любопитна екзотичност оцветява романа. Писателят е заинтригуван от чуждото като философия, манталитет, етика, пейзаж (забележителните, зримо живописни природни картини от Беломорието). В изображението на чуждото откриваме същото прозрение, както в трактовката на чисто българската етично политическа проблемност. Например в групата на немците - фон Гайер, Прайбиш, диференцирано са маркирани онези черти, които оформят доминиращата представа за немския дух; не на последно място традиционно онаследеното съзнание за особената мисия на Германия, ако може да го определим като благородно нибелунговско начало. Скептичното разочарование на фон Гайер идва точно от тогавашната политика, разрушаваща висшата философия на германската нация.

Литературната съдба на романа, включително статията „Романът „Тютюн“ и неговите злополучни критици“, е показателна за обществената атмосфера у нас през 50-те години. Димитър Димов приема изискването на официалната критика да доразгърне линията на пролетарско-революционните борби. Но колкото силни и оригинални да са образите на Динко, Шишко, Макс Ешкенази, Барбара, те отстъпват пред магията на „Никотиана“. Художествената сила на тази сюжетна линия особено се налага при съпоставката на двете централни двойки: Борис и Ирина, Павел и Лила. Ярکو, интересно е присъствието на Лила; от нейния фанатизъм и фина студенина лъха странен романтичен повеи. Но драмата на Ирина и като замисъл, и като естетическа интерпретация, остава в друга, по-дълбока белетристична сфера. Ирина и Борис -това са най-Вече фигурите, които запаметява съзнанието години след прочитане на романа.

В галерията социалнопсихологически типове е търсено единството на строго индивидуалното и едни по-общовалидни насоки на духовно развитие. На преден план, художествено най-внушително като централни герои в произведението, са изведени не потомствените членове от кръга на „Никотиана“, тази емблема на бляскаво преуспялата върхушка, а проникналите в нея чужди елементи - Борис и Ирина. Другите литературни персонажи са завършени като психологически портрет от самата си поява до края на романа. В течение на фабулното действие те

само се доразгръщат, но не се променят като душевност и житейско философска позиция, докато „чуждите елементи“ извървяват мъчителен, дълъг процес на развитие. Има съществена разлика между същността на личната драма при Борис и Ирина и при герои като татко Пиер, Мария, Костов, Торосян, фон Гайер, които се изявяват в събитията, понасяйки предвидените или неочаквани удари на съдбата. Борис и Ирина, в течение на обстоятелствата, еволюират психически; едни техни черти се подсилват, други -избледняват. Тези герои губят по нещо от себе си. При тях в по-голяма или в по-малка степен се променя личното „аз“, цялостното им отношение към света, ценностната им система. В проникновения анализ на духовния развой при Ирина и Борис проличават особено впечатляващо модерните черти в повествователния маниер на Димитър Димов: засилената психологичност, интелектуално художественото пътуване из сложните лабиринти на „аз“-а, онзи вътрешен ход на душата, невидим за странични очи, който фактически е истинският живот на личността. Това са характеристики на литературния почерк, които приобщават мащабната епичност на „Тютюн“ към модерното психологическо направление в европейската литература от началото на XX век.

Ако съпоставим и чисто белетристичния подход при обрисовката на Ирина и Борис, ще открием твърде съществени различия. Борис е разкрит, както и останалите герои, от дистанцията на авторското наблюдение. Изборът на характера му - студен, затворен в една цел, приела заплашително маниакални размери, предразполага към подобен ракурс. И от друга страна, Ирина фокусира цялата любов на автора и той стои възможно най-близо до нея. Следва я не само на всяка крачка, но и в най-интимните струни на съвестта, в бездните на горчивината и разочарованието, в ясното ѝ съзнание за избора от нея път и невъзможността да се върне назад. Много примамлив е този скъп свят, за да се откаже тя доброволно от него дори когато от любовта към Борис не е останало нищо. Но има и друг проблем - Ирина е достатъчно умна, за да знае, че никой не би я приел отново. Скъсала е с всичко, с корените си, със самата себе си. Това е най-дълбоката и същевременно най-силно разгърната индивидуална драма в романа и в цялото творчество на Димитър Димов - трагедията на личността, която ясно разбира гибелта си, но която няма воля и сила да се върне назад.

Писателят прониква в най-зашифрованите дебри на съзнанието, долавя най-болните стонове на душата ѝ, запазвайки външно безпристрастна обективност, внушава по неуловим начин своята безкрайна симпатия, подчертава онова ценно зърно, което въпреки всичко героинята е съхранила в себе си болка от трезвата равносметка.

Един психологически мотив следва образа на Ирина - мотивът „късно“. За Ирина винаги е било късно да направи решаващата крачка назад: отначало задръжката е една голяма любов; след това вече съзнанието за проиграното собствено „аз“. И психологът Димов следи как течението на времето се отразява в представата за късно - усещането за изпуснатото набъбва все по-фатално и води към трагичния финал: *„Обзе я желание да се върне към спокойствието на тия дни, да се измие от калта, която я потриваше сега. Ала тя съзна, че не може да направи вече това. Калта се бе втвърдила. Егоизмът и развратът ѝ се бяха превърнали в навик. Единственото, което ѝ оставаше, бе да не стига до най-големите подлости...“*

В начина, по който се изследват нравствените колизии, в максималното приближаване до своята героиня, в честото преливане на вътрешните гласове (автор - герой), се открояват съществени особености на модерното повествование от началото на XX век. При Димитър Димов те са в съчетание с традициите на романната епика от XIX век (у нас Вазовата утвърдена линия).

В драмата на Ирина не събитийно-сюжетната страна е изключителната, напротив, тя дори в основната си схема е твърде банална - красивото момиче, тласкано от любов, проиграва живота си. Решително доминира другата сфера - вътрешно-психологическата, строго индивидуалното изживяване на този развой, водещ до безизходица, от която няма пролука, или просто няма духовни сили да се понесе рискът и неизвестността. Въпросът е - психологически способна ли е Ирина да го предприеме. Тя не е готова и никога не е била. Луксът и липсата на етични задръжки са се просмукали в душата ѝ; всеки друг начин на живот изглежда невъзможен. Ирина е слаб характер, тласкан от чувствата си. Рядко е съумявала да се противопостави на събитията, оставя се да бъде влачена от обстоятелствата, способна единствено да анализира резултата от постъпките си. Това е крушението на една красива, природно умна личност, която, постигнала целта си (любовта на Борис), постепенно разбира, че победата ѝ всъщност е поражение, все по-страшно и по-страшно, духовна самота и безцелно разпилян живот.

Докато при силния праволинеен Борис целият жизнен път е целеустремен напред, без вътрешна задръжка, без съпротива и психологически травми - път на самоунищожение без колебание. При Ирина самоунищожението е драма на съвестта, на съзнанието, че всичко е проиграно и премазано някъде вътре в самата нея, непоправимо и завинаги. Историята на Ирина е една от най-сложните и най-оригинално анализирани интимни драми в нашата белетристика. Големият писател, психолог-изследовател на блъсканата от случайности човешка душа налага доста печална истина - силата или слабостта на характера съвсем не са решаващи за крушението на личността, а целият сложен комплекс от обстоятелства, които човек никога не може да прецени като бъдеще. А само като минало.

На фона на обществената панорама, на политическите борби и финансова надпревара се разгръща многопосочно психологическата линия - непредвидими подеми и сригове на човешката душа. И при Борис, и при Ирина, при твърде различните им житейски изяви, крушението е строго лично, свършено различно по същност от драмата на героя (например в „Нощ“). В малката поема на Яворов, независимо от победилата депресия, драмата има дълбоко патриотични корени - болезненото отреагиране на неизпълнения синовен дълг към родината.

Човешкият живот, докато има живот, винаги би могъл да продължи по-добре или по-зле. Ситуациите - политически, социални, лични, се менят, а житейско духовният жребий на индивида остава непредсказуем, само като предположение и пожелание. Така романът навлиза в необгледните нравствени пространства, в паралела лукс - самота, в проблемите за волята, силата и слабостта, за проиграното съществуване, самоотговорността и беззащитността на човека пред самия себе си - неизброими етични въпроси, чийто философско-психологически акцент приближава сюжетната епичност на творбата до модерното повествование.